

TRAGOVI PREISTORISKIH MIGRACIJA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI

Ispitivanje preistoriskog kulturnog razvoja na području sjeverne i sjeveroistočne Bosne naglo je napredovalo u toku nekoliko posljednjih godina¹. U nizu preistoriskih naselja na kojim je vršeno sondiranje ili iskopavanje, ističu se svojim značajem Varoš kod Koraja i Gornja Tuzla, naselja na kojima su, kao rezultat dugotrajnog kontinuiranog života, nastali izuzetno duboki kulturni slojevi — u Varoši do 4,10, a u G. Tuzli do 5,50 m. Svojom odličnom stratigrafijom i svojim specifičnostima ova dva nalazišta pružaju odličnu bazu za rasvjetljavanje kulturno-etničkog razvoja u sjeveroistočnoj Bosni u toku relativno dugog perioda — gotovo jednog milenija. Time se, međutim, ne iscrpljuje značaj ovih nalazišta. Neke karakteristične pojave, zapažene u razvoju ovih naselja, imaju znatno širi značaj i daju izvjestan doprinos proučavanju kulturnog razvoja i etničkih kretanja u neolitu, eneolitu i ranom bronzanom dobu balkansko-podunavske oblasti u cjelini.

Na ovom mjestu biće analizirani neki momenti koji su od interesa za proučavanje etničkih kretanja u pomenutom vremenskom periodu, a za koje upravo ova dva nalazišta daju najviše podataka.

Izveštaji o iskopavanjima ovih naselja, sa detaljnom analizom kulturne stratigrafije, biće objavljeni na drugom mjestu². Radi orijentacije dajemo ovdje šemu stratigrafskog profila G. Tuzle (prema Sondi II — 1958), naselja od kojeg i počinjemo ovo razmatranje.

Svojim najdubljim, starčevačkim slojem, naselje u G. Tuzli dobija mjesto najstarijeg dosad poznatog neolitskog naselja u Bosni i pruža prve podatke za proučavanje početaka zemljoradničkih kultura ovih krajeva. Osnovne vrste keramike ovog sloja u potpunosti odgovaraju onim iz Starčeva. To su: gruba keramika sa »barbotine« ornamentima (sl. 1), koja je najbrojnije zastupljena, gruba »impresso« keramika (sl. 2), glačana »monohromna« i slikana kera-

¹ I. Puš: Neolitsko naselje u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, str. 85 i d. — M. Baum: Arheološka istraživanja Zavičajnog muzeja u Tuzli, Starinar VII—VIII/1956-1957, str. 235 — A. Benac: Neke nove prethistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne I, str. 209—211 — A. Benac: Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni, GZM 1960 (u štampi) — B. Čović: Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u G. Tuzli, GZM 1960 (u štampi).

² Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1960 g (u štampi).

mika (sl. 3 i 4). Za bliže hronološko paralelisanje sa Starčevom od bitne su važnosti dva momenta:

1. U mlađoj (a) fazi stratuma VI G. Tuzle slikana keramika gotovo iščezava.

0,00 m	STRATUM I	Sloj ranog bronzanog doba
0,90 m	STRATUM II	Završna faza mlađe vinčarske kulture, sa slabijim lengyelskim i bubanjsko humskim uticajima. (Vinča D)
2,90 m	STRATUM III	Ranija faza mlađe vinčanske kulture. (Vinča C)
3,75 m	STRATUM IV	Kraj starije faze vinčanske kulture.
4,25 m	STRATUM V	Autohtoni post-starčevački razvoj. Elementi starčevačke kulture u postepenom izumiranju. Elementi starije vinčanske kulture u postepenom porastu.
4,90 m	STRATUM VI	a Starčevačka kultura b (Starčevo IIb)
5,50 m		

2. U starijoj (b) fazi stratuma VI slikana keramika je dosta brojna i raznovrsna u pogledu motiva, ali upotrebljava isključivo tamni (smeđe-mrki do crni) ornamenat na svjetlijoj osnovi.

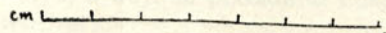
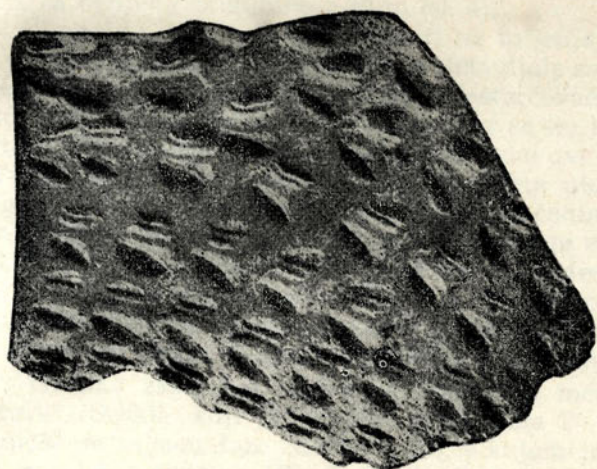
Osim toga, od početka stratuma V, koji predstavlja kontinuirano produženje života naselja, pojavljuju se u G. Tuzli fragmenti keramike koja pripada najranijoj vinčarskoj fazi.

Prema tome za precizniju komparaciju sa samim Starčevom dolazi u obzir samo stratum VI b. On se sa sigurnošću može paralelisati sa starčevačkom fazom IIb, koju karakteriše isključivo upotreba tamnog ornamenta u slikanoj keramici³.

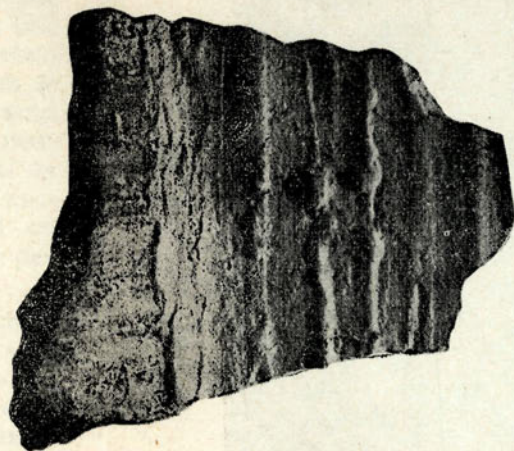
U odnosu prema Starčevu G. Tuzla se, međutim, izdvaja i izvjesnim specifičnostima u stilu slikane keramike, koje nisu rezultat hronološke razlike. Dok se u Starčevu u obje faze koje poznaju slikanu keramiku (Starčevo IIa i IIb) upotrebljavaju paralelno i pravoliniski i krivoliniski slikani ornament⁴, u G. Tuzli VIb poznat je **isključivo pravoliniski ornamenat**. Od oblika koji su zastupljeni u G. Tuzli, u Starčevu nedostaju, izgleda, posude sa izrazito izdvojenim cilindričnim vratom i vjerovatno u vezi s tim i ornamenat **paralelnih horizontalnih traka na vratu posude**. Još je izrazitiji slučaj sa ornamentom **tekućeg meandrostog motiva**, koji u Starčevu nije

³ D. Garašanin: Starčevačka kultura, Ljubljana 1954, str. 136.

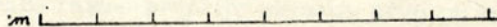
⁴ Ibid, str. 83.

Sl. 2

Sl. 1

Sl. 3

Sl. 4

zastupljen, a koji je u G. Tuzli, naročito dobro pretstavljen velikom vazom sa ognjišta sa dubine 5,30 m (sl. 4).

Same po sebi, ove specifičnosti ne mijenjaju odnos stratuma VIb prema Starčevu i, kada bi one pretstavljale samo rezultat nekog lokalnog razvoja na jednom perifernom »starčevačkom« naselju, bila bi to potpuno normalna pojava, na koju se ne bi trebalo posebno osvrnati. Njihov značaj leži u tom što upravo ovi elementi kojim se G. Tuzla odvađa od Starčeva imaju značajnu ulogu u komparaciji našeg stratuma VIb sa relativno dobro proučenim razvijenim neolitom Tesalije. Na osnovu te komparacije bilo je moguće utvrditi da se G. Tuzla VIb genetski veže prvenstveno za tesalsku Sesklo-kulturu, a da njena slikana keramika stoji u direktnoj zavisnosti od osnovnih tendencija i pojava završne faze Sesklo-kulture, koja je paralelna sa početkom Dimini-ekspanzije u Tesaliji⁵.

Ovakav zaključak uglavnom odgovara međusobnom odnosu Starčeva i Seskla, koji je detaljno analizirala D. Garašanin⁶, kao i hronološkom mjestu faze Starčevo IIb, s kojom je, kao što smo vidjeli, paralelan stratum VIb G. Tuzle. Ono što nas na ovom mjestu posebno zanima je pitanje čime treba objasniti pojavu — na jednom ovako udaljenom, perifernom naselju — elemenata koji u Starčevu nisu zastupljeni, a koji se pouzdano vežu za određenu razvojnu fazu tesalskog neolita.

Odgovor na ovo pitanje leži u kompleksnom problemu početka, trajanja i puteva širenja starčevačke kulture u cjelini. Posve je razumljivo da za definitivno rješenje ovog problema danas još nema ni izdaleka dovoljno podataka, prvenstveno stoga što je veoma mali broj naselja ove kulture sistematski istraživani. Postoje, ipak, neki elementi koji ovaj problem mogu donekle osvijetliti i pružiti mogućnost za postavljanje izvjesnih radnih hipoteza, u okviru kojih se mogu naći i rješenja za pitanje koje nas ovdje posebno interesuje.

Starija starčevačka kultura, koja poznaje slikanu keramiku rasprostranjena je, prema podacima koje daje D. Garašanin⁷, pretežno u istočnim dijelovima naše zemlje, od Vojvodine i istočne Slavonije do Makedonije, oslanjajući se na jugu na razvijeni tesalski neolit i vežući se sa srodnim grupama i pojavama, istovremenim ili nešto mlađim, u Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj. Njena zavisnost, **u kulturnom smislu**, od tesalske Sesklo kulture odavno je utvrđena, ali je problem njene suštinske geneze i njene etničke podloge još veoma malo tretiran. U okviru ovog problema izdvajaju se dva pitanja za čije osvjetljavanje, čini mi se, već postoje neki elementi: pitanje načina širenja ove kulture i njene izvorne oblasti.

Analizirajmo najprije ukratko prvo pitanje. Širenje starčevačke kulture kao pojave moglo se, teoretski posmatrano, odvijati ili kao »širenje stila« tj. oblika posuđa i drugih proizvoda i ornamentalnog sistema na keramici, ili pak kao širenje nosilaca te kulture,

⁵ Za detaljniju analizu ovih odnosa, sa korištenom literaturom, up. rad potpisanog citiran pod 1, poglavlje »Stratum VI«.

⁶ Starčevačka kultura, str. 139 i d.

⁷ Ibid, str. 34 i d.

dakle u obliku etničke migracije. Operišući s ove dvije mogućnosti, moramo voditi računa o tome da se radi o najstarijoj neolitskoj kulturi na ovom području ili, preciznije, o najstarijoj kulturi koja poznaje keramiku. Stoga, ako bi uzeli u obzir prvu pretpostavku, tj. »širenje stila« morali bismo pretpostaviti i postojanje jednog starijeg, mezolitskog etničkog substrata na ovoj teritoriji, koji je, primajući postepeno i posredno tehniku proizvodnje keramike, primio i određene oblike i ornamentalni sistem. Moramo odmah da konstatujemo da za ovakvu pretpostavku na području rasprostiranja starčevačke kulture nemamo zasada nikakvog oslonca. Na dosad ispitanim naseljima starčevačke kulture (čiji broj doduše nije velik) nisu otkriveni stariji — mezolitski slojevi, niti je, nezavisno od toga, na ovom području mezolit igdje konstatovan. Na ovu činjenicu ukazao je u posljednje vrijeme V. Mikov⁸ u vezi s identičnom situacijom u Bugarskoj. Ovakva situacija na širokom istočnobalkanskom području neće, vjerovatno, biti samo rezultat neispitanosti. Mislim da se već danas sa znatnom vjerovatnošću može reći da na istočnom i centralnom Balkanu nije postojao takav mezolitski substrat koji bi bio rasprostranjen na čitavoj ili na većem dijelu ove teritorije. Samim tim otpala bi i teoretska pretpostavka o širenju starčevačke kulture u obliku »širenja stila«.

Unekoliko drugačija situacija je na jugu i na zapadu. Najstariji neolit zapadnog Balkana, ili bolje rečeno jadranske obale i njenog neposrednog zaleđa, karakterisan je tzv. *impresso* keramikom čije je porijeklo nesumnjivo mediteransko. I ovdje se nalazimo još uvijek na početku sistematskog ispitivanja, ali smo se rasvjetljavanju procesa nastanka i širenja ove grupe znatno približili zahvaljujući istraživanjima A. Benca u Crvenoj Stijeni⁹. Činjenica da ovdje, nakon dugog paleolitskog razvoja, slijede jedan za drugim mezolitski sloj bez keramike i sloj sa *impresso* keramikom i da između ova dva sloja postoji nesumnjiv etnički kontinuitet, od ogromnog je značaja. Ona pokazuje: prvo, da se sa postojanjem grupa mezolitskog stanovništva, makar i malobrojnih i teritorijalno ograničenih, na pojedinim područjima Balkana mora računati; drugo, da se mezolit, kao kulturni stupanj, na našem tlu završava relativno kasno; i treće — možda najvažnije — ona nam veoma jasno osvjetljava proces »prelaza iz mezolita u neolit« na jednom određenom naselju. Stanovništvo kome pripada najmlađi mezolitski sloj Crvene Stijene (*Stratum IVa*) moralo je, u jednom momentu, doći u dodir sa nekom drugom grupom (možda na jadranskoj obali) i primiti od nje vjerovatno najprije keramičke izrađevine, a zatim i tehniku proizvodnje keramike i u vezi s tim i oblike posuda, kao i već razvijeni ornamentalni sistem mediteranskog *impresso* kompleksa. Bilo bi pogrešno ovaj, zasada izolovani, slučaj generalizirati, ali se ipak mora računati sa mogućnošću da je na ovakav ili sličan način na manjim, ograničenim podru-

⁸ V. Mikov: *Kultura neolita, eneolita i bronzi v Bolgarii, Sovjetskaja arheologija* 1—1958, str. 54 i d.

⁹ A. Benac: *Crvena Stijena 1955 (I—IV stratum)*, GZM 1957, str. 19 i d. A. Benac — M. Brodar: *Crvena Stijena 1956*, str. 21 i d.

čjima Balkana mogao biti izvršen prelaz iz mezolita u neolit, ili bolje rečeno bila prihvaćena i odomaćena upotreba i proizvodnja keramike.

Poznavanje i upotreba keramike pretstavlja osnovnu formalnu odliku neolita u odnosu na mezolit. Suštinski, ova pojava je ipak vezana za jedan daleko dublji proces — proces usvajanja zemljoradnje i (svakako na drugom mjestu) stočarstva kao osnovnih privrednih grana, bez obzira da li se ona veže za sam početak toga procesa. Međutim, kada je taj proces na jednom mjestu već bio izvršen, rezultirao je on neminovno brojčanim porastom stanovništva i težnjom za sve većim i stalno novim područjima sa obradivom zemljom, kao posljedicama sigurnijeg načina ishrane s jedne i krajnje ekstenzivnog oblika zemljoradnje s druge strane.

Posmatrana s ovog aspekta, znatna rasprostranjenost starčevačke kulture u njenom razvijenom ili završnom obliku pojavljuju se kao rezultat jednog prirodnog procesa. Nedostatak mezolitskih beskeramičkih slojeva na dosad ispitanim nalazištima ove kulture time prestaje biti problem i ona dobijaju značaj trajnih ili privremenih staništa pojedinih manjih zajednica jedne kulturno srodne grupacije prvobitnih zemljoradnika, u pojedinim fazama njene ekspanzije u nenaseljena područja.

Drugo pitanje — gdje se i kada prvobitno formirala ova kultura daleko je komplikovanije.

Na osnovu analize stratigrafskih podataka u Starčevu D. Garašanin je dala sljedeću podjelu starčevačke kulture na pojedine sukcesivne razvojne faze:

Starčevo I, kao najstarija »faza grube keramike, koja se već pojavljuje zajedno sa finom keramikom raznih nijansa, a poznaje i ornamenat otiska klasa« (tj. jednu vrstu impresso ornamenta).

Starčevo IIa, u kome je poznata slikana keramika sa bijelim i tamnim ornamentima, a zastupljene su i osnovne vrste prethodne faze.

Starčevo IIb, sa isključivom upotrebom tamnog slikanog ornamenta i daljim postojanjem grube i monohromne keramike.

Na ovo se, po D. Garašanin, naslanja još jedna kasna faza, koja u Starčevu nije zastupljena, a kojoj bi uglavnom pripadala mađarska Körös-kultura (Starčevo III)¹⁰.

Starčevo I D. Garašanin paraleliše — u kulturnom smislu — sa tzv. predsesklo (»Vorsesklo« Miložićića) periodom u Tesaliji i, na jednom širem planu, sa »periodom grube keramike« koji se »može pratiti dalje u Maloj Aziji uopšte«¹¹. S obzirom da se na Starčevo I nastavlja neposredno Starčevo II, čija slikana keramika pokazuje izvjesne Dimini-uticaje s jedne i nedostatak direktnih uticaja razvijenog sesklo (solyd i linear) stila, D. Garašanin je bila mišljenja da se Starčevo I, u relativno-hronološkom smislu, ima paralelisati sa krajem »predsesklo«-perioda i sa periodom »solyd« i »linear« stila

¹⁰ Starčevačka kultura, str. 131 i d.

¹¹ Ibid, str. 106.

Sesklo kulture, dok bi faze sa slikanom keramikom (Starčevo IIa i b) odgovarale nekako kraju Sesklo i početku Dimini perioda. To bi trebalo da potvrđuje i činjenica da se pred kraj »predsesklo« perioda u Tesaliji, zajedno sa grubom keramikom javljaju i monohromne vrste¹². Nedostatak »solyd« i »linear« stila u Starčevu mogao bi, u tom slučaju, biti objašnjen »nekim prekidom u odnosima, bilo da je u pitanju migracija u talasima, ili pak nedospevanje izvesnih elemenata dalje prema severu«^{12a}.

Bez obzira na njegov relativno-hronološki položaj, ovako shvaćeno »Starčevo I« pojavljivalo bi se kao jedan ogranak široko rasprostranjenog »prvobitnog neolita«, koji bi prvenstveno karakterisala gruba keramika. S obzirom da je ova prva faza, po D. Garašanin, zastupljena i u Starčevu, dakle jednom od perifernih naselja ove kulture, morali bismo računati s tim da je »starčevačka migracija« ne samo otpočela, već i znatno napredovala još u toku te prve faze.

Nova istraživanja, a naročito ona u Tesaliji, pružila su u posljednje vrijeme veoma mnogo dragocjenih podataka, koji omogućuju da se ranije stvoreni zaključci o ranom neolitskom razvoju istočnog i centralnog Balkana dopune i modifikuju.

Što se tiče tzv. »predsesklo« perioda u Tesaliji, stvari danas stoje drugačije nego što je to u svoje vrijeme izgledalo. Nova iskopavanja V. Milojevića pokazala su jasno da jedan »Vorsesklo« period stvarno ne postoji u onom smislu kako ga je isti autor ranije formulisao¹³. Osnovna karakteristika tog perioda (kao perioda nekog »prvobitnog neolita« za koji bi se vezalo (Starčevo I), trebala bi da bude jedna vrsta grube keramike (A-2), koja je u Tesaliji rasprostranjena na relativno ograničenoj teritoriji¹⁴. Vrijeme njene pojave u Tesaliji fiksirano je posljednjih godina naročito iskopavanjima na Ocaki Maguli i Gremnos Maguli. Kako je stratigrafska situacija na ova dva nalazišta, koja se međusobno dopunjuju, od izuzetnog značaja za cjelokupni neolitski razvoj Tesalije, a posredno i za rasvjetljavanje problema o kojima je ovdje riječ, zadržaćemo se ukratko na njenim osnovnim karakteristikama (po Milojeviću)¹⁵.

Najstariji sloj na Gremnos Maguli je, po svemu sudeći, mezo-litski i pripada stanovništvu koje još nije poznavalo keramiku, ali mu je zemljoradnja bila već poznata. Iznad toga slijede slojevi daleko stariji od klasičnog Sesklo-perioda, **u kojima je zastupljeno nekoliko vrsta monohromne, kao i neke posebne vrste slikane keramike.** U daljem, kontinuiranom razvoju, koji se dobro može pratiti i na Gremnos i na Ocaki Maguli, slijede slojevi u kojima se, kao nov ele-

¹² Ibid, str. 139.

^{12a} l. c.

¹³ V. Milojević: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südeuropas, S. 38f.

¹⁴ G. Milonas: I neolitiki epohi en Eladi, str. 13.

¹⁵ V. Milojević: Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula 1954, Archäologischer Anzeiger des DAI, 1955, S. 158 f. — V. Milojević: Bericht über die Ausgrabungen auf der Gremnos-Magula bei Larisa 1956, A. A. 1956, S. 142 f.

menat, pojavljuje najprije keramika ukrašena zarezima nokta ili tzv. štipanjem¹⁶, a zatim keramika ukrašena polumjesečastim urezima i »cardium« keramika — dakle tri varijante ili bolje tipa ukrašavanja iz okvira mediteranskog impresso kompleksa. Veoma je značajna činjenica da se ova »gruba« (impresso) roba ne javlja tamo u nekom zasebnom sloju i prema tome ne pretstavlja neku zasebnu razvojnu fazu. Naprotiv, u ovim istim slojevima nađena je u znatnoj količini i u većem broju varijanti i glačana monohromna roba, prethodnih stratuma, kao i slikana keramika, što svakako ukazuje na kontinuitet prethodnog razvoja. Iznad ovih slojeva slijedi klasični Sesklo sloj sa starijom (solyd) slikanom robom, a zatim dalji razvoj Sesklo kulture, što se naročito dobro može pratiti na Ocaki Maguli.

Iz ovog je moguće izvući nekoliko bitnih zaključaka:

1. Neolit se u Tesaliji, bar jednim dijelom, zasniva na jednom starijem mezolitskom substratu.

2. Prelaz iz mezolita u neolit, odnosno momenat početka domaće produkcije keramike, pada u Tesaliji znatno ranije nego što se to dosad pretpostavljalo.

3. Između kraja mezolita i klasične Sesklo kulture, sa kojom se starčevačka grupa genetski veže, stoji u Tesaliji relativno dug period ranog neolita u kome se razvijaju razne vrste monohromne i slikane keramike, kao i plastika.

4. »Gruba« (impresso) keramika ne pretstavlja ni u kom slučaju neku posebnu, a **pogotovo ne prvobitnu neolitsku fazu**, na čijim bi se osnovama razvijala Sesklo kultura. Ona se samo infiltrira u jedan stariji, kontinuirani razvoj, u **toku koga se već ranije bila razvila i fina monohromna i slikana keramika**, a zatim, kao sporedna vrsta ukrašavanja, egzistira i dalje u pojedinim područjima rasprostranjenja Sesklo-kulture¹⁷.

Posmatrana u svjetlu ovih novih rezultata, starčevačka »faza grube keramike« gubi u znatnoj mjeri svoj oslonac u okviru tesalskog razvoja.

Ne može se preći preko činjenice da je u okviru starčevačke grube keramike poznat način ukrašavanja koji potpuno odgovara pojavama u Tesaliji o kojima je naprijed bilo riječi (tzv. »štipanje« »otisak klasa« itd). Ali to još uvijek ne znači da se geneza starčevačke kulture mora vezati upravo za onu fazu tesalskog neolita u kojoj se takva keramika pojavljuje. Ovo ne samo zbog hronološkog i kulturnog značaja te vrste keramike u okviru tesalskog neolita, o čemu je naprijed bilo riječi, već i stoga što ovakav način ukrašavanja, ma koliko dugotrajan i geografski rasprostranjen, u okviru starčevačke grube keramike uvijek ima sekundarno mjesto, zaostajući daleko za važnošću koju u okviru starčevačke kulture ima »barbotine« keramika. Pri tome se ne smije izgubiti iz vida da ovaj posljednji, specifični način ukrašavanja, baziran na nabacivanju ili nalivanju, preko obrađene površine posude, sloja razmućene zemlje

¹⁶ Milošević, o. c. S. 172, Abb. 4, 9—11.

¹⁷ up. Wace-Thompson: Prehistoric Thessaly, p. 27, 54, 55. — W. A. Heurtley: Prehistoric Macedonia, p. 138, Fig. 5. itd.

koji se zatim različito tretira, nije u okviru tesalskog neolita uopšte zastupljen¹⁸, dok s druge strane, svojom karakterističnošću i procentualnom zastupljenošću, čini jednu od osnovnih odlika starčevačke kulture kroz čitavo njeno trajanje.

Utoliko je zanimljivije pitanje da li bi se ova vrsta grube keramike mogla smatrati kao neka prvobitna, samonikla tvorevina, koja bi opravdala postojanje jedne zasebne »faze grube keramike« u okviru starčevačke kulture u cjelini. Površno posmatrana, barbotine keramika svojim vanjskim izgledom daje stvarno utisak jedne primarne, iskonske, primitivne izrađevine. Međutim, ako njen specifični način ukrašavanja površine posmatramo sa stanovišta njegove eventualne praktične namjene ili pak sa stanovišta estetike, moramo doći do drugog rezultata. Na prvom mjestu, ako ovakav ornamenat, svojom plastičnošću, treba da olakša držanje i prenošenje ovih posuda (koje često nemaju drški)¹⁹, onda je njegova pojava nesumnjivo uslovljena prethodnim dužim iskustvom, pa dakle i poznavanjem posuda drugačije obrađenih površina. I drugo, ako je ukrašavanje zemljanog posuđa, pored plastike, bilo osnovni način izražavanja estetskih i umjetničkih težnji neolitskog čovjeka — onda ovakvo **namjerno ogrubljanje** vanjske površine posuda, odgovara prije nekoj fazi dekadencije nego primarnoj fazi u proizvodnji i ukrašavanju keramičkih izrađevina. Stoga mi se čini mnogo vjerovatnije da se barbotine ornamentika mogla javiti tek nakon izvjesnog perioda u proizvodnji keramike, možda kao neka vrsta »reakcije« na duže vremena proizvedenu, različito nijansiranu monohromnu robu uglačanih površina. Na to bi ukazivala i činjenica da dosada nigdje nije konstatovan kulturni nivo koji bi poznao samo barbotine robu, već da se ona uvijek javlja paralelno sa već daleko razvijenom finom glačanom keramikom, na šta je ranije ukazala D. Garašanin²⁰, a u posljednje vrijeme ponovo istakao i V. Mikov²¹, a — posredno — i situacija u Tesaliji o čemu je naprijed bilo riječi.

A sad da se vratimo na početak našeg drugog pitanja.

Ako smo odbacili teoretsku pretpostavku o širenju starčevačke kulture putem »širenja stila« i uzeli kao osnovu tezu o etničkoj migraciji, uslovljenoj brojčanim porastom i oblikom privrede njenih nosilaca, nameće se problem fiksanja uže oblasti u kojoj se ova kultura kao neolitska formirala ili počela formirati i iz koje je pretpostavljena migracija potekla. Za osvjetljavanje ovog problema možemo se osloniti na sljedeće podatke:

¹⁸ V. Milošević (o. c.) označava keramiku iz pomenutog sloja Ocaki-Magule kao »barbotine«. Da bi se izbjegla zabuna treba istaći da se radi o ornamentima »štibanja« ili »otiska klasa« koje ovdje obuhvatamo terminom »impresso«, a koji se svojim tehničkim izvođenjem suštinski razlikuju od »barbotine« ornamentike. — Up. u ovom pogledu detaljnu analizu ovog pitanja kod D. Garašanin, Starčevačka kultura, str. 62 i d.

¹⁹ up. D. Garašanin, o. c. str. 65.

²⁰ Ibid, str. 136.

²¹ V. Mikov, o. c. str. 54—55.

Na sjeveru, zapadu ili istoku od oblasti rasprostiranja razvijene starčevačke kulture ne postoje neolitske kulture koje bi joj prethodile, niti pojave iz kojih bi se ona mogla razviti.

Po osnovnim oblicima posuda, tehnici i ornamentici slikane keramike, pa i nekim drugim elementima, starčevačka kultura u svom razvijenom obliku veže se čvrsto za starije neolitske kulture Tesalije, prvenstveno za Sesklo.

U Tesaliji postoji dug neolitski razvoj, koji već poznaje i slikanu keramiku i monohromnu keramiku raznih nijansi, a koji prethodi i razvijenoj Sesklo kulturi i fazi u kojoj se pojavljuje »gruba« (impresso) keramika.

Sve ovo jasno pokazuje da izvornu starčevačku oblast (ne samo u kulturnom smislu) moramo tražiti na jugu. Van svake je sumnje da se pojava starčevačke kulture ne može vezati za neku migraciju Sesklo stanovništva, jer premda genetski vezana za ovu kulturu, starčevačka kultura joj nije identična. Ali se izvorna oblast starčevačke kulture nesumnjivo mora tražiti u njenoj neposrednoj blizini.

* * *

Analize koje smo ovdje iznijeli pružaju izvjesnu osnovu za postavljanje jedne radne hipoteze o izvornoj oblasti i širenju starčevačke kulture, koja bi se dala ovako formulisati:

1. Etničku podlogu starčevačke kulture sačinjavala je, najvjerovatnije, jedna još neotkrivena mezolitska grupacija, rasprostranjena na nekim područjima koja se graniče sa područjem Sesklo kulture ili njenog neposrednog uticaja.

2. Ova mezolitska grupacija došla je, u izvjesnom momentu koji se još ne da bliže odrediti, u dodir sa razvijenim kulturama na jugu i zahvaljujući tome počela postepeno primati nova dostignuća, na prvom mjestu tehniku proizvodnje keramike. Ovaj proces bio je u većoj ili manjoj mjeri paralelan sa procesom prelaska na zemljoradnju kao osnovnu privrednu granu u ekonomici ove grupacije.

3. Vrijeme, a naročito način na koji je upotreba i proizvodnja keramike u okviru pojedinih naselja ili zajednica ove mezolitske grupe bila prihvaćena zavisio je kako od njihovog geografskog položaja prema oblasti iz koje su ovi uticaji dolazili, tako i od stepena razvijenosti, potreba i tehničkih mogućnosti svake od ovih zajednica. Stoga je mnogo vjerovatnije da je u ovoj prvoj fazi kultura ove grupe bila u znatno manjoj mjeri homogena nego što je to sa razvijenom starčevačkom kulturom slučaj.

4. U prvoj fazi, domaće keramičke izrađevine pojedinih zajednica ove grupe morale su odgovarati proizvodima onih naprednijih grupa na jugu od kojih su bile zavisne. Tek nakon izvjesnog vremena moglo je doći do samostalnijeg razvoja, u zavisnosti od potreba, shvatanja i estetskih koncepcija njenih stvaraoca. U toj fazi moglo je možda doći do razvoja »barbotine« ornamentike, bilo kao originalnog proizvoda ove grupe, bilo kao rezultat nekog impulsa sa strane.

5. Širenje ove grupacije moglo se odvijati najprije u okviru jedne uže geografske oblasti pri čemu se mogao istovremeno odvijati i proces »unifikacije« kao rezultat jačih dodira pojedinih zajednica i proces daljeg prihvatanja tehničkih dostignuća i stila ukrašavanja posuda od naprednijih kultura na jugu. Paralelno sa prirastom stanovništva i porastom uloge zemljoradnje u ekonomici ovih zajednica morao se i ubrzavati proces širenja prema nezaposjednutim oblastima, tokovima velikih rijeka.

6. Ovako shvaćeno, širenje starčevačke kulture osnovnim pravcem jug-sjever ocrtavalo bi se ne kao neka naglja migracija jednog homogenog i brojnog etničkog elementa, izvršena u kraćem vremenu, već kao proces postepene i vjerovatno neujednačene dijaspore čije je ukupno trajanje moglo zauzimati značajan vremenski raspon. Sasvim je razumljivo da u jednom ovakvom okviru ima mjesta za veoma raznovrsne teoretske mogućnosti kao što su brže ili sporije kretanje pojedinih grupa iz matične oblasti, skretanje sa glavnih puteva ne isključujući ni lokalnu reimmigraciju, pristizanje u pojedine krajeve u talasima itd. Sasvim razumljivo da jedan ovakav razvoj pretpostavlja i nužno postojanje većih ili manjih lokalnih razlika, prouzrokovanih ne samo hronološkim momentom, već i istorijatom razvoja i kretanja svake pojedine zajednice ili grupe ove kulture.

Posmatrana u ovom svjetlu, starčevačka naseobina u G. Tuzli pojavljuje se kao krajnja tačka do koje je u svom kretanju stigla jedna zajednica ovih prvobitnih zemljoradnika, a specifične pojave u ornamentici njene slikane keramike, o kojima smo naprijed govorili, mogu naći svoje logično objašnjenje.

Ne možemo ništa sigurnije reći u kojoj je mjeri sjeveroistočna Bosna bila naseljena »starčevačkim« stanovništvom. Nalazište u G. Tuzli zasada je jedino naselje u Bosni na kojem je utvrđen zaseban starčevački sloj. Treba možda ipak istaći da su dva fragmenta sa barbotine ornamentima, tipične »starčevačke« fakteure nađena, pod nepoznatim okolnostima, u Novom Šeheru kod Žepča, što bi možda indiciralo na postojanje jednog još neotkrivenog starčevačkog sloja na tom značajnom preistoriskom naselju. Isto tako ne treba izgubiti iz vida činjenicu da neki starčevački elementi pretstavljaju jednu od osnovnih komponenti centralno-bosanske kakanjske grupe, što bi možda značilo da je »starčevački« etnički elemenat imao udjela u njenom formiranju. To pokazuje da starčevačko naselje u G. Tuzli ipak nije potpuno izolovana pojava u ovim krajevima,

II

Kraj stratuma VI, a naročito stratum V G. Tuzle pružili su materijal vanredno zanimljiv za proučavanje procesa etničkog razvoja u ovom naselju. Radi se o tom da nalazi iz ovih stratuma ukazuju s jedne strane na kontinuirani nastavak života onog istog stanovništva koje je naselje osnovalo, a s druge strane na uticaje kojima je ono bilo izloženo kroz jedan relativno dug period. Ovi uticaji mogu se podijeliti na dvije odvojene grupe.

Prvoj grupi pripadala bi pojava relativno malobrojnih fragmenata jedne posebne keramičke vrste, rađene sa primjesom sitnog kvarcnog pijeska; posude ove vrste imale su na karakterističan način obrađene zadebljane ili istanjane obode, ispod kojih se redovno nalaze skromni dekorativni detalji, udubljeni ili plastični (sl. 5). Frag-

Sl. 5.

menti ove grupe ograničeni su na slojeve koji pripadaju kraju stratuma VIa i početku stratuma V. Njihov značaj leži u tome što se oni potpuno izdvajaju iz ostalih keramičkih izrađevina starijih slojeva G. Tuzle. To se na prvom mjestu odnosi na njihovu fakturu. Standardni keramički proizvodi stratuma VI — gruba, monohromna i slikana »staračevačka« keramika — rađeni su po pravilu sa primjesom pljeve ili bez ikakve primjese; dodavanje mineralnih primjesa u glinu za izradu posuda nije bilo poznato osnivačima ovog naselja. Već samim tim fragmenti o kojima smo govorili djeluju ovdje kao stran elemenat. Profilacija oboda i ornamenti na njima takođe nemaju nikakve podloge u najstarijem sloju (VIb) naselja. Najzad i njihova malobrojnost i veoma kratko trajanje u okviru stratigrafije G. Tuzle ukazuju na to da oni ovdje predstavljaju stranu pojavu.

Nemamo dovoljno pouzdanih elemenata koji bi omogućili da ove objekte vežemo za neku određenu, već proučenu kulturu ili grupu našeg neolita. Jedino što se sa više sigurnosti može reći jeste da neki od njih, po profilaciji pa i ornamentici, imaju izvjesnih analogija u okviru neolitske kakanjske grupe u centralnoj Bosni. Potrebno je pritom istaći da je kakanjska grupa očigledno kompleksnog karaktera i da je njen razvoj baziran na saživljavanju čitavog niza kultur-

nih a vjerovatno i etničkih komponenti, koje još čekaju svoju detaljnu analizu.²²⁾

Ipak, kao strani elemenat (i većim dijelom vjerovatno import) ova keramička vrsta u sloju G. Tuzle ukazuje na to da je stanovništvo našeg naselja u ovom periodu (kraj stratuma VI i početak stratuma V) moralo doći u direktni dodir sa jednom stranom, na našem terenu još neistraženom, neolitskom grupom, čiju pojavu kod budućih istraživanja treba očekivati.

Ovaj dodir nije bio dugotrajan niti od nekog bitnijeg uticaja na kulturni, a pogotovo na etnički razvoj našeg naselja. Ipak, on je od izvjesnog značaja na širem planu, jer ukazuje sa kolikom raznovrsnošću kulturno-etničkih strujanja u neolitskom razvoju naših krajeva moramo računati.

Ovaj dodir možda ipak nije bio bez ikakvog odraza na život stanovnika G. Tuzle. Činjenica je da upravo u ovom istom periodu dolazi u našem naselju do značajnog preloma u tehnički proizvodnje keramike: pljeva se kao primjesa izbacuje iz upotrebe, a na njeno mjesto dolazi mineralna primjesa — jedna vrsta krečnog pijeska. Ovaj napredak mogao je, doduše, biti i rezultat samostalnog pronalaska, o čemu je na drugom mjestu detaljnije raspravljano.²³⁾ Ali su, nesumnjivo, i ove »strane« keramičke izrađevine koje se u G. Tuzli u istom momentu pojavljuju kao rezultat dodira sa jednom stranom grupom, mogle — svojim tehničkim osobinama — poslužiti kao impuls u pravcu takvog napretka.

Najzad, možda nije suviše pomenuti da se sa početkom stratuma V u slojevima G. Tuzle može konstatovati još jedna novina: u starijim sedimentima od domaćih životinja konstatovano samo prvi put se pojavljuju kosti jedne domaće životinje — ovce, dok je u starijim sedimentima od domaćih životinja konstatovano samo goveće. Naravno bilo bi posve preuranjeno objašnjavati ovu pojavu kao rezultat dodira sa ovom istom »stranom« grupom o kojoj je malo prije bilo riječi, ali se kao mogućnost to ne bi trebalo ni posve isključiti.

Daleko su brojniji i određeniji elementi koje smo svrstali u drugu grupu. Radi se o fragmentima finijeg posuđa, koje po svojoj fakturi, oblicima i karakterističnoj ornamentici potpuno odgovara standardnoj robi starije vinčanske kulture. Oni su u sedimentima stratuma V relativno malobrojni (cca 6% ukupne količine keramike) ali su za proučavanje etničkog razvoja u ovom naselju od vanrednog značaja. S obzirom da je o ovom pitanju na drugom mjestu detaljnije raspravljano,²⁴⁾ ograničićemo se ovdje na nekoliko najbitnijih konstatacija:

1. Po svojim osnovnim karakteristikama stratum V G. Tuzle pretstavlja prirodni produžetak života starog »starčevačkog« stanovništva na ovom mjestu.

²²⁾ up. A. Benac: Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM 1956, str. 167 i d.

²³⁾ up. rad potpisanog citiran pod 1, poglavlje »Stratum V«.

²⁴⁾ Ibid.

2. Stanovnici Gornje Tuzle su u ovom periodu morali doći u bliži kontakt sa nekim, svakako ne udaljenim, naseljima starije vinčanske kulture.

3. Uticaj ovih okolnih vinčanskih naselja neprestano se povećavao, što se u stratumu V G. Tuzle veoma jasno može pratiti u vidu stalnog opadanja i postepenog iščezavanja onih elemenata materijalne kulture koji predstavljaju staro »starčevačko« naselje uz istovremeni porast vinčanskih elemenata.

4. Ovaj stalno rastući uticaj bio je, po završetku stratuma V, zamijenjen **etničkim** preovlađivanjem vinčanskog elementa u naselju G. Tuzle. Taj prelomni momenat pada, vjerovatno, u vrijeme formiranja slojeva stratuma IV, kada je starije stanovništvo izgleda bilo mirnim putem asimilovano. Stratum III od samog svog početka pokazuje osnovne kulturne karakteristike istočnobosanske vinčanske grupe, kojoj pripada i sljedeći (II) stratum ovog naselja.

Na taj način stratumi V i IV G. Tuzle pružaju podatak o toku smjenjivanja, na jednom određenom mjestu, jedne starije neolitske populacije novom, mlađom. Ti podaci dobijaju još više u značaju s obzirom da se radi o stračevačkom i vinčanskom etničkom sloju, čije se teritorije rasprostiranja u znatnoj mjeri podudaraju, a čiji međusobni odnos još nije detaljnije proučen.

Posmatran sa stanovišta naše uže teme, proces etničke smjene u G. Tuzli javlja se kao jedna od posljedica nove, očigledno veoma snažne etničke migracije, migracije »anadolskih« (vinčanskih) elemenata, koja jednim svojim krakom zahvata i sjeveroistočnu Bosnu, a čiju je pojavu i karakteristike detaljno analizirao A. Benac.²⁵⁾

Sa stanovišta opšteg kulturnog razvoja veoma je značajna činjenica da se gotovo istovremeno sa potpunim preovlađivanjem ovog novog etničkog elementa u slojevima G. Tuzle (stratum III) pojavljuju i prvi metalni (bakreni) objekti — sitniji alat i nakit, kao i tragovi obrade bakra. O ovoj pojavi detaljnije je raspravljano na drugom mjestu,²⁶⁾ stoga ćemo se ovdje zadržati samo na jednom pitanju koje je s njom u direktnoj vezi.

Obrada bakra, koja se u slojevima G. Tuzle III i II mogla konstatovati određenim tragovima i objektima, ukazuje na izvjestan stepen samostalnosti u upotrebi metala kod stanovnika ovog naselja, koji je uslovljen poznavanjem određenih tehnoloških procesa. S tim u vezi opravdano se nameće pitanje da li su stanovnici ovog naselja posrednim putem nabavljali bakar kao sirovinu i zatim ga dalje prerađivali ili su ga pak sami nalazili u lokalnim izvorima. Posve je jasno da obrada bakra u ovom naselju sama po sebi ne predstavlja nikakav direktan dokaz za ovo drugo rješenje. Ipak, ne bih isključio pretpostavku da su njegovi stanovnici, pored poznavanja tehnologije obrade bakra, mogli poznavati i tehniku njegovog dobivanja iz rude, utoliko prije što su rudarstvo i metalurgija u preistorijsko doba, a specijalno u ovako ranoj fazi, morali biti organski povezani.

²⁵ up. rad A. Benca: Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni, GZM 1960.

²⁶ up. rad potpisanog citiran pod 1, poglavlje »Stratum III« i dalje.

Na taj način, slojevi G. Tuzle III i II pružali bi možda indirektni dokaz u ovom pravcu.

Drugi indirektni dokaz pruža nam jedan veoma zanimljiv nalaz iz Donje Tuzle. 1908 godine objavio je V. Čurčić seriju predmeta koji su nađeni prilikom regulacije gradskog trga u D. Tuzli.²⁷⁾ Pored nekih mlađih objekata objavljeni su tu fragmenti triju kame-nih sjekira-čekića i nekoliko čitavih zemljanih posuda, pretežno fino uglačanih i ukrašenih kaneliranim ornamentima. Ovaj nalaz, koji V. Čurčić datira u mlađe kameno (sjekire) i bronzano (posude) doba, bio je kasnije gotovo zaboravljen i pominje ga ponovo tek I. Puš, objavljujući objekte sa ovog istog preistoriskog naselja nađene pri-likom građevinskih radova izvođenih prije nekoliko godina. Kako je utvrdio I. Puš, naselje u D. Tuzli pripada vinčanskoj kulturi i naj-većim dijelom može se datirati u vinčansko-pločničku fazu, premda njegovi počeci mogu padati u ranije.²⁸⁾ A. Benac je zatim izvršio izvjesnu korekturu ove datacije, iznoseći mišljenje da već dosada poznati materijal dopušta datiranje početka naselja u D. Tuzli u vinčansko-tordošku fazu i da kraj ovog naselja pada prije završetka vinčansko-pločničke faze²⁹⁾ Time je dat i približan hronološki okvir objektima koje objavljuje Čurčić.

Naročitu pažnju V. Čurčića izazvala je jedna od ovih posudica, koja se po obliku i karakterističnom ornamentu može vezati sa stratum III G. Tuzle, odnosno za početak vinčansko-pločničke faze u Vinči.³⁰⁾ Na dnu ove posudice nađeno je, djelimično rastaljeno, grumenje olovnog sjajnika (PbS). Raspravljajući o ovoj pojavi sa stano-višta da posudica pripada bronzanom dobu, V. Čurčić nije mogao da nađe zadovoljavajuće objašnjenje, ukazujući na to da se topljenjem ove rude »osim malo metalnog olova, moglo dobiti samo malo ne-čistog olovnog oksida« i da temperatura nije bila dovoljna da se ovaj proces dovrši.³¹⁾ Posmatrana nakon kulturnog i hronološkog opredje-ljivanja naselja u Donjoj Tuzli i nalaza bakrenih objekata u odgova-rajućim slojevima G. Tuzle, dobija ova pojava posve novi značaj. Činjenica da se radi o **neuspjelom** pokušaju topljenja jedne rude koja **nije** bakrena ne umanjuje njen značaj. Naprotiv, jedno ovakvo, oči-gledno probno, ispitivanje osobina jednog u prirodi lako uočljivog minerala kao što je galenit, upravo i odgovara jednoj ranoj fazi preistoriskog rudarstva.

Naravno, to još uvijek ne znači da sa sigurnošću možemo tvrditi da su stanovnici vinčanskih naselja na podnožjima Majevice stvarno eksploatisali bakrenu rudu. Dovoljno je da konstatujemo, zasada, da sa takvom mogućnošću treba računati.

Kao sigurno može se, međutim, konstatovati da je vinčanska etnička migracija u sjeveroistočnoj Bosni rezultirala, između ostalog,

²⁷ V. Čurčić: Prilozi poznavanju prehistoriskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u Bosni i Hercegovini, GZM 1908, str. 80—83, sl. 7—13 i 15—18.

²⁸ I. Puš, o. c., str. 85, 100.

²⁹ A. Benac: Neolitski telovi.

³⁰ V. Čurčić, o. c., str. 82—3, sl. 15.

³¹ Ibid.

i jednim krupnim razvojnim korakom u preistoriji ovog kraja — prvim počecima obrade metala.

Ne možemo danas sa sigurnošću reći kako je prestao život vinčanskog naselja u G. Tuzli. On se, po svojoj prilici, gasi nekako paralelno sa naseljem u Varoši kod Koraja i Gradinom u Grbači, koja takođe pripada ovoj grupi naselja. U završnom sloju stratuma II G. Tuzle nisu nađeni nakakvi tragovi koji bi ukazivali na nasilno uništenje naselja, tako da je vjerovatnije ono bilo u jednom momentu napušteno.

III

Stratum I G. Tuzle predstavlja ostatke jednog novog naselja, podignutog na istom mjestu, ali od posve novog stanovništva: između stratuma II i I nema nikakvog kulturnog kontinuiteta, premda nije moglo proći mnogo vremena između završetka vinčanskog perioda i početka ovog novog, koji pripada ranom bronzanom dobu.

U kulturnom pogledu stratum I G. Tuzle veže se s jedne strane za bubanjsko-humsku grupu u Srbiji i donekle za najstarije pojave na Glasincu, a s druge strane jedna od njegovih osnovnih komponenta može se vezati za pojave ranog bronzanog doba istočno-pansonske oblasti (Nagyrev-faza Tószeg-a). Istovremeno u njemu se sporadično javljaju i neki »badenski« elementi. Stanje ispitivosti ranog bronzanog doba ne samo ovog užeg kraja, već i oblasti za koje se pojedine pojave stratuma I kulturno vežu, ne dozvoljava donošenje bilo kakvih definitivnih zaključaka o etničkoj strukturi stanovništva koje je ovo najmlađe preistorisko naselje u G. Tuzli osnovalo. Međutim, kompleksnost njegove kulture ukazuje sama po sebi na svu raznovrsnost etničkih i kulturnih strujanja ranog bronzanog doba kojim je i sjeveroistočna Bosna bila zahvaćena.

Ovim pregledom zahvaćeni su detaljnije ili površnije neki problemi etničkih kretanja i, u vezi s njima, etničkog i kulturnog razvoja ranijih preistoriskih epoha, u onoj mjeri u kojoj je situacija na ispitanim nalazištima sjeveroistočne Bosne, kao i stanje ispitivosti na jednom širem području, pružala za to povoda i oslonca. Sasvim razumljivo, najveći dio ovdje iznesenih pretpostavki i hipoteza, kao i predloženih rješenja dobiće svoju potvrdu ili negaciju u toku budućih istraživanja. U obliku u kome su ovdje date, zamišljene su one prvenstveno kao baza za diskusiju.

SPUREN PRÄHISTORISCHER WANDERUNGSBEWEGUNGEN IN NORD-OSTBOSNIEN

Die in den letzten Jahren ausgeführten Ausgrabungen in Nordostbosnien gaben unter anderem neue Daten zur Erforschung einiger älterer prähistorischer Wanderungen, die in diesen Gebieten stattfanden. In dieser Hinsicht sind Funde in Varoš bei Koraj und in Gornja Tuzla am wichtigsten^{1, 2}.

Die älteste Schicht in Gornja Tuzla (Stratum VI) gehört der Starčevokultur an und kann chronologisch mit der Phase Starčevo IIb verbunden

werden. (Nach D. Garašanin)⁸. Die Unterschiede einiger kultureller Charakteristiken zwischen Gornja Tuzla VI und Starčevo analysierend, kommt der Autor zum Schluss, dass sie nur im Rahmen der Lösung des Problems der Starčevokultur, ihres Beginnes, ihrer Dauer und Verbreitungsart als Ganzes zu lösen ist. Im Rahmen dieses Problems heben sich besonders zwei Fragen durch ihre Wichtigkeit hervor: 1) Die Frage nach der Verbreitungsart dieser Kultur und 2) die Frage nach ihrem Ursprung. Bezüglich dieser Fragen legt der Autor folgende Beobachtungen und Voraussetzungen dar.

— Vom theoretischen Standpunkt konnte die Verbreitung der Starčevokultur entweder in Form einer »Stilverbreitung« oder in Form einer ethnischen Wanderung erfolgen.

Die Starčevokultur ist die älteste neolithische Kultur im Gebiet von Mazedonien, Serbien, Banat, Ostslawonien und Nordostbosnien. Die Annahme nun, dass die Starčevokultur aus einer »Verbreitung des Stiles« entstanden wäre, hätte ein zahlreiches ethnisches Substrat mesolithischen Charakters zur Voraussetzung, das von einer fortgeschritteneren, bereits »neolithischen« ethnischen Gruppe gleichzeitig mit der Technik der Keramikerzeugung auch bestimmte Formen und eine ornamentale Syntax übernommen hätte.

— Ein solches zahlreiches und weitverbreitetes mesolithisches ethnische Substrat in dem in Frage kommendem Gebiet hat jedoch nicht bestanden, weshalb die Annahme einer Verbreitung der Starčevokultur ausschliesslich oder vorwiegend auf Grund der »Stilverbreitung« abgelehnt werden muss⁸.

— Trotzdem muss das Bestehen von wahrscheinlich geringen und territorial beschränkten mesolithischen Gruppierungen der Bevölkerung auf einzelnen Teilen des Balkans vorausgesetzt werden. Für den Westbalkan liefern diesbezügliche Beweise die Situation in Crvena Stijena, dessen Schichten IV und auch III ausgezeichnet den Prozess der Übernahme der Gefässaufbautechnik sowie auch des entwickelten ornamentalen Systems illustrieren, als Resultat der Berührung zwischen einer spätmesolithischen Bevölkerungsgruppe (Crvena Stijena IVa) und einer fortgeschrittenen Gruppe, der die Erzeugung von Keramik bereits bekannt war⁹. Für den südlichen Balkan, und zwar für Thessalien, ergaben Ausgrabungen, die in den letzten Jahren auf Gremnos Maguli und Ocaki Maguli ausgeführt wurden, äusserst wichtige Daten. Durch diese Ausgrabungen ist das Bestehen eines sehr alten mesolithischen Substrates festgestellt worden, aus dessen Unterlage das älteste neolithische Thessalien hervorging, und ferner im Lauf der weiteren kontinuierlichen Entwicklung, die thessalische Sesklo-kultur¹⁰.

Die Starčevokultur besitzt eine enge Verwandtschaft mit dem entwickelten Neolithikum Thessaliens, und besonders mit der Sesklo-kultur. Sie ist jedoch mit ihr absolut nicht identisch. Daher kann die Verbreitung der Starčevokultur, als Resultat einer ethnischen Migration betrachtet, nicht als Migration der »Sesklo«-bevölkerung erklärt werden. Für die definitive Lösung des Problems von Ursprung sowie Art und Weg der Ausbreitung der Starčevokultur sind derzeit bei weitem noch keine genügenden Daten vorhanden. Trotzdem bestehen nach Meinung des Autors Grundlagen zur Aufstellung einer bestimmten Arbeitshypothese hierüber, die er infolgender Weise formuliert:

1. Die ethnische Grundlage der Starčevokultur bildete am wahrscheinlichsten eine noch unentdeckte mesolithische Gruppierung, die in einigen Regionen verbreitet war, welche an Gebiete grenzte in denen die Sesklokultur verbreitet war oder unter ihrem direkten Einfluss stand.

2. Zu einem Zeitpunkt, der sich nicht genau präzisieren lässt, kam diese Gruppierung mit entwickelteren Kulturen im Süden in Berührung und begann allmählich neue Erungenschaften anzunehmen, an erster Stelle den Gebrauch von Keramik und die Technik ihrer Erzeugung. Dieser Prozess verlief mehr oder weniger parallel mit dem Prozess des Überganges zur Landwirtschaft als Grunderwerbszweig der Ökonomie dieser Gruppierung.

3. Die Zeit, und besonders die Art der die Verwendung und Erzeugung der Keramik im Rahmen der einzelnen Siedlungen oder Gemeinschaften dieser mesolithischen Gruppierungen übernommen wurde, standen sowohl zu ihrer geographischen Lage als auch zu ihrem Entwicklungsgrad in Beziehung sowie zu den technischen Möglichkeiten und Bedürfnissen jeder dieser Gemeinschaften. Daher ist es viel wahrscheinlicher, dass in der ersten Kultur-

phase diese »Protostarčevo« Gruppe in bedeutend geringerem Masse homogen war, als es bei der entwickelten Starčevokultur der Fall ist.

4. In der ersten Phase mussten die einheimischen keramischen Erzeugnisse der einzelnen Gemeinschaften dieser Gruppe den Erzeugnissen jener entwickelteren Gruppen im Süden entsprechen, von denen sie abhängig waren. Erst nach einer gewissen Zeit konnte es zu einer selbstständigeren Entwicklung kommen. In dieser Phase konnte es zur Entwicklung des »barbotine«-Ornamentes kommen, sei es als ein originales Erzeugnis dieser Gruppe, sei es als Resultat eines Impulses von aussen. In dieser Phase wird auch die Impresso-Technik aufgenommen, wahrscheinlich als Resultat des allgemeinen Durchdringens dieses mediterranen ornamentalen Systems auf dem Balkan, wie es in einer bestimmten Phase auch die neolithische Entwicklung Thesaliens beeinflusst hat.

5. Diese Gruppierung konnte sich zuerst im Rahmen eines beschränkten geographischen Gebietes ausbreiten, bei welchem sich gleichzeitig auch der »Unifikationsprozess« abwickeln konnte, sowie auch der Prozess der Übernahme weiterer technischer Errungenschaften und stilistischer Veränderungen im Verziehen der Gefässe von den fortgeschritteneren Gruppen im Süden. Parallel mit der Bevölkerungszunahme und der wachsenden Rolle der Landwirtschaft in der Ökonomie dieser Gemeinschaften musste sich auch der Verbreitungsprozess gegen die unbesetzten Gebiete, entlang der Flussläufe, beschleunigen.

6. Die Verbreitung der Starčevokultur zeigte sich, in dieser Weise aufgefasst, mit seiner Grundrichtung Nord-Süd, nicht als raschere, in kurzer Zeit ausgeführte Migration eines vollkommen homogenen und zahlreichen ethnischen Elementes, sondern als Prozess einer almählichen und wahrscheinlich unausgeglichenen Diaspora, deren Gesamtdauer eine bedeutende Zeitspanne in Anspruch nehmen konnte. In diesem Rahmen haben auf alle Fälle sehr verschiedene theoretische Möglichkeiten Platz, wie die rasche oder langsamere Bewegung der einzelnen Gruppen aus den Stammgebieten, das Abweichen von den Hauptwegen, was auch eine lokale Wiederbesiedlung nicht ausschliesst, das wellenförmige Anlangen in einzelne Gebiet u. s. w. Es ist ganz verständlich, dass eine solche Entwicklung notwendigerweise das Bestehen grösserer oder kleinerer lokaler Unterschiede voraussetzt, die nicht nur chronologisch, sondern auch durch die Geschichte jeweils der einzelnen Gemeinschaft oder Gruppe dieser Kultur bedingt sind.

In diesem Lichte betrachtet zeigt sich die Starčevosiedlung in Gornja Tuzla als Endpunkt, bis zu welchem eine Gemeinschaft dieser ursprünglichen Ackerbauer gelangte, und die spezifischen Erscheinungen, durch welche sie von der Starčevokultur abweicht, kann ihre logische Erklärung finden.

Die Siedlung in Gornja Tuzla und (besonders) in Varoš bei Koraj boten vollkommen neue Daten die Erforschung des Durchdringens und der Ausbreitung der Vinčagruppe in die Gebiete westlich der Drina. Wie dies A. Benac detaillierter darstellte (Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1960/61), handelt es sich um die Migration einer spezifischen Gruppe des ethnischen Elementes von Vinča (»anatolisches« Element), die sehr früh erfolgte, sodass die Gründung der Siedlungen in Varoš bei Koraj ungefähr in den Beginn der Vinča-Tordos-Phase in Vinča fällt. Besonders interessant ist die Entwicklung, die in dieser Periode in Gornja Tuzla stattfand. In den Schichten dieser Siedlung, die unmittelbar jener von Starčevo folgen (Strata V und IV), war es möglich die kontinuierliches Weiterlebens der älteren (Starčevo-) Bevölkerung festzustellen unter gleichzeitigem ständig wachsenden Einfluss aus Vinča. In der Periode, die annähernd dem Ende der Vinča-Tordos-Phase entspricht (Stratum IV in Gornja Tuzla), sind diese Einflüsse durch das ethnische Vorherrschen der Vinča-elemente vertreten, in dem das alte ethnische Starčevosubstrat einging, so dass sich diese Siedlung in ihrer weiteren Entwicklung (Strata III und II) bereits vollkommen in die ostbosnische Vinča-gruppe einordnet.

Eine interessante und bedeutsame Erscheinung bilden Kupfergegenstände (kleine Werkzeuge und Schmuck), die in den Vinčaschichten von Gornja Tuzla (Strata III und II) gefunden wurden, sowie auch Spuren die ohne Zweifel auf die Bearbeitung des Kupfers in der Siedlung selbst hinweisen. Im Zusammenhang damit spricht der Autor die Vermutung aus, dass die

Bewohner der Vinča-siedlung in Nordostbosnien nicht nur die Bearbeitungstechnik des Kupfers kannten, sondern vielleicht auch den technologischen Prozess seiner Gewinnung aus dem Rohmaterial, das sie in den Erzlagern dieser Gebiete finden konnten.

Auf jeden Fall resultierte aus der »Vinča«-Migration, die Nordostbosnien erfasste, unter anderem auch die Einführung des Metallgebrauches in der prähistorischen Entwicklung dieser Gebiete.

Die jüngste Schicht dieser Siedlung (Gornja Tuzla I) stellt die Reste einer neuen Siedlung dar, die an gleicher Stelle, aber von neuen Bewohnern errichtet wurde.

In kultureller Hinsicht bindet sich das Stratum I Gornja Tuzla einerseits zur Bubanj-Hum-Gruppe in Serbien, und, bis zu einem gewissen Grade, mit den ältesten Erscheinungen am Glasinac. Andererseits kann eine seiner Grundkomponenten mit den Erscheinungen der Frühbronzezeit aus dem östlichen pannonischen Gebiet verbunden werden (Nagyrev-Phase des Toszeg). Gleichzeitig treten in ihm sporadisch einige Badener Elemente auf, sowie auch einige andere. (die Einflüsse der »Slawonischen« Kultur, Schnurkeramik). Es wäre verfrüht, Rückschlüsse irgendeiner Art über die ethnische Struktur neuer Gruppen von Bewohnern zu ziehen, welche die Siedlung Gornja Tuzla gründeten. Die Gesamtheit seiner Kultur deutet jedoch von selbst auf die Vielgestaltigkeit der kulturellen, und ohne Zweifel auch ethnischen Strömungen, durch die in der Frühbronzezeit auch Nordostbosnien erfasst wurde.